

ДЕРЖАВА І РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ В УКРАЇНІ (1943-1945 рр.)

1. Законодавча база стосунків між радянською державою та релігійними інституціями

Нормативне регулювання взаємин між владними структурами і релігійними об'єднаннями у всі часи становило особливу складність. Відразу після приходу більшовиків до влади вони в основу ставлення до церкви заклали певний принцип. Але війна поклала початок новому етапу у взаєминах між державою однопартійної диктатури і релігійними організаціями. Одночасно з утворенням нових структур, що виконували посередницькі функції між органами влади, з одного боку, та віруючими і духовенством, – з іншого, здійснювалася розробка загальносоюзного та республіканського законодавства про культу. Третю в історії радянської держави спробу юридично оформити зносини з церквою уособлював проект під назвою “Про становище церкви в СРСР”, який був поданий на розгляд уряду в січні 1944 р. На цьому його сліди губляться¹.

О.Васильєва у своєму дисертаційному дослідженні відзначає, що до 1943 р. не було жодної урядової постанови, яка торкалася б врегулювання церковної діяльності. Однак вона не аналізує перших документів РНК СРСР, що з'явилися в результаті зміни лінії більшовиків у ставленні до церкви². Відсутня їх детальна характеристика і в інших працях по даній темі.

Однією з перших серед урядових рішень про релігію та церкву, стала постанова Раднаркому СРСР від 28 листопада 1943 р. “Про порядок відкриття церков”. Цей документ потребує детального розгляду, оскільки він значною мірою визначав релігійну ситуацію в країні та характер зносин між церквою й органами влади. Постанова регулювала процедуру відкриття храмів, вказувала на порядок дій, якщо клопотання віруючих не задовольняли. В останньому випадку уряд республіки або обласний виконавчий комітет мусив винести вмотивоване рішення, копія якого адресувалася Раді у справах РПЦ при РНК СРСР*, а також повідомити про нього групу віруючих, що підписала заяву. У тих випадках, коли уряд республіки, облвиконком вважали доцільним і можливим задовольнити клопотання релігійної громади про відкриття церкви чи молитовного будинку, всі матеріали з висновком Раднаркому республіки чи облвиконкому мали направлятися до Ради у справах РПЦ при РНК СРСР для вирішення питання. У своїх висновках Раднарком республік і обласні виконкоми мали показати:

а) чи дійсно заявники були уповноважені групою віруючих, чи вони діяли з власної ініціативи;

б) в якому стані перебуває церковна споруда, про яку просять віруючі, як вона використовувалася до того часу;

* Рада у справах РПЦ створена 14 вересня 1943 р. з метою попереднього розгляду питань, що ставилися патріархом і вимагали розв'язання союзним урядом; розробки проектів законодавчих актів стосовно РПЦ; нагляду за їх своєчасним і правильним втіленням, загального обліку храмів, духовенства і церковних громад тощо (ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 2, спр. 1, арк. 11, 12).

в) коли і за рішенням яких радянських органів церква була закрита;
г) кількість функціонуючих церков у районі чи місті та відстань до найближчого храму від даного населеного пункту.

Рада у справах РПЦ при РНК СРСР на своїх засіданнях розглядала заяви, що надійшли, а також висновки щодо них і виносила свої рішення. Якщо РС РПЦ погоджувалася з думкою РНК республіки чи облвиконкому про відкриття храму, вона передавала свої попередні рішення для затвердження союзному уряду. Після цього прийняте на вищому рівні рішення доводилося до відома Раднаркому республіки чи облвиконкому для наступної реєстрації нового релігійного товариства та оформлення передачі віруючим церковної споруди.

Вся робота по прийому, обліку і попередньому розгляду заяв, проведенню необхідної перевірки і складання проектів висновків по них мала здійснюватися уповноваженими Ради у справах РПЦ при республіканських урядах і облвиконкомах. Районні та міські виконавчі комітети не повинні були виносити свої рішення, від них вимагалось зібрати необхідні дані і разом із заявою віруючих передати їх уповноваженому РС РПЦ при Раднаркомі республіки чи облвиконкомі.

В тих областях, де перебували єпископи Російської православної церкви, управляючі єпархіями, уповноважені РС РПЦ у порядку перевірки заяв, що до них надійшли, мали з'ясувати в єпископів, чи ті підтримують клопотання віруючих, чи вважають за можливе відхилити їх. В останньому випадку заяви передавалися єпископу для відхилення і повідомлення про це прохачів.

Якщо заяви від релігійних громад надходили безпосередньо до глави єпархії, він повинен розглянути їх і передати уповноваженому РС РПЦ лише ті з них, що він вважав за потрібне задовольнити і повідомити тому свою думку з цього приводу³.

19 листопада 1944 р. вийшла постанова союзного уряду “Про порядок відкриття споруд релігійних культів”, що стосувалася клопотання віруючих релігійних об'єднань вірмено-григоріанської, старообрядської, греко-католицької, католицької, лютеранської церков, мусульманського, іудейського, буддистського віросповідань і сектантських організацій про відкриття молитовних споруд (церков, костьолів, кірх, мечетей, синагог, храмів і т.ін.)*. На відміну від аналогічної постанови, прийнятої стосовно Російської православної церкви, вказаний документ вже передбачав, що заяву мусять підписати “не менше 20 повнолітніх громадян з числа місцевих жителів, які не позбавлені судом виборчих прав”. В усьому іншому процедура проходження документів по інстанціях повторювала ту, що була викладена у попередній постанові⁴.

Наведені постанови разом з “Інструкцією для уповноважених...” мали регулювати процес обліку, реєстрації релігійних громад, відкриття нових приходів. У масштабах України цей процес охопив тисячі храмів, сотні тисяч віруючих і направити такий потік у потрібне русло владі було не просто. Вихід підказувала ситуація, до того ж він задовольняв генеральну установку партійної лінії, що передбачала утримання релігійного життя у певних рамках, створення перешкод для розростання релігійних громад, поширення впливу церкви у суспільстві. В постановах був закладений механізм “сповільненої дії”, який максимально бюрократизував, ускладнював проходження документів

* Рада у справах релігійних культів створена 29 травня 1944 р. з метою налагодження зв'язку між урядом СРСР і вказаними релігійними деномінаціями (ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 2, спр. 1, арк. 38).

коридорами влади. Те, що у вирішенні питання про відкриття храму були задіяні міські, районні, обласні виконавчі комітети, уряди республіки і Союзу РСР, РС РПЦ, РСРК, їх уповноважені при РНК республіки та облвиконкомах, а також єпископи чи управляючі єпархіями, програмувало тяганину, плутанину, невдоволення віруючих. Штучно ускладнений шлях від подання заяви до реєстрації храму і релігійної громади мав ще раз нагадати, хто є господарем становища, узалежнити людей від державного апарату. Простим віруючим, особливо у сільській місцевості, було важко. якщо взагалі можливо, без сторонньої допомоги і численних консультацій досягти позитивного результату. Так система утверджувала свою всевладність, ламала волю до спротиву, підгрибала під себе все, що хотіло звільнитися від її пут.

В основному процедура реєстрації для всіх конфесій була схожою, хоча симпатії й антипатії влади в той час простежуються досить чітко. Особливо рельєфно це проглядається в інструктивному листі Ради у справах релігійних культів від 14 лютого 1945 р. Цим документом передбачалося, що не можуть бути зареєстровані релігійні громади, чисельність яких становить менше 20 осіб, а також ті, що не мають молитовних приміщень, або мають такі, які не відповідають вимогам технічного, протипожежного і санітарного нагляду.

Щодо малочисельних релігійних груп брався курс на їх “укрупнення шляхом злиття”, причому увага концентрувалася на сектантських та іудейських громадах. У ході укрупнення діючих релігійних груп, а також при перенесенні їх діяльності в постійне молитовне приміщення (за виключенням тих випадків, коли їм надавалися націоналізовані молитовні споруди), спеціальне рішення щодо їх реєстрації не приймалося.

Рекомендувалося в першу чергу реєструвати релігійні громади євангельських християн і баптистів, адвентистів сьомого дня (АСД) та старообрядців білокриницького напрямку як таких, що мали всесоюзні центри. Стосовно останніх зазначалося, що їм для пошуків священика надавався 3-місячний термін, причому він повинен був мати дозвіл на Богослужіння від архієпископа Московського Іринарха, який очолював релігійний центр старообрядців білокриницького напрямку в СРСР.

Реєстрація релігійних громад інших малих конфесій здійснювалася за погодженням з уповноваженим РСРК при облвиконкомах.

Молитовні зібрання дозволялося проводити лише після того, коли громади пройшли реєстрацію в уповноважених при обласних виконавчих комітетах. За відсутності молитовного будинку Богослужіння можна було проводити у приміщеннях, орендованих у приватних власників та комунальному фонді. Час для пошуку приміщення й оформлення орендного договору обмежувався 2 місяцями.

Реєстрації підлягали керівники центрів усіх релігійних об'єднань (єпископи, муфтії, рабини, пресвітери), які повинні були подати на ім'я уповноважених РСРК при облвиконкомах заяву, анкету з зазначенням ім'я, прізвища і по-батькові, духовного сану, дати народження, детальним переліком попередньої служби чи роботи й місцепроживання в той час. Необхідно було вказати про місцеперебування під час окупації та судимість. Крім того, вимагалася копія посвідчення чи довідки про призначення служителів даного культу відповідним релігійним центром.

В інструктивному листі перераховувалися документи, необхідні для реєстрації громад: 1) заява, підписана не менше ніж 20 повнолітніми (з 18-річного

віку) громадянами з місцевих жителів, не позбавленими судом виборчих прав і не судимих;

2) іменний список усіх, хто підписав заяву з даними про їх громадянство, місце роботи, вік, місце проживання, судимість чи її відсутність;

3) договір на оренду приміщення, завірений у місті нотаріусом, у сільській місцевості – сільрадою;

4) список за формою, вказаною в пункті 2, на осіб, що входили до складу виконавчого органу (не менше 3 осіб), обраного на загальних зборах товариства для управління молитовною спорудою і культовим майном, та осіб, обраних до ревізійної комісії (в кількості 3 осіб);

5) опис наявного культового майна громади;

6) довідка органів санітарного нагляду й пожежної інспекції про стан молитовної споруди.

Релігійне товариство і служитель культу могли розпочати свою діяльність лише з отриманням від обласного уповноваженого Ради довідки про реєстрацію⁵.

Особливістю законодавства про церкву того часу було те, що державні нормативні акти часто доповнювалися підзаконними циркулярами, інструкціями, розпорядженнями, які конкретизували і тлумачили закони. З одного боку, це виправдовувалося тим, що без додаткових роз'яснень вищих інстанцій обласним, а то й республіканським уповноваженим складно було розібратися в юридичній казуїстиці. З іншого – ускладнювало життя тим, хто впроваджував ці документи, і тим, кого вони стосувалися. Одним із зразків такої практики став лист Г.Карпова уповноваженому РС РПЦ при РНК УРСР П.Ходченку від 24 червня 1944 р. До написання цього листа голову РС РПЦ спонукало те, що деякі облвиконкоми з ініціативи обласних уповноважених розіслали районним та міським виконавчим комітетам циркулярні листи з питань проведення в життя законодавства про РПЦ. У цих циркулярах були допущені неправильні формулювання, що суперечили постанові РНК СРСР № 1325 “Про порядок відкриття церков” та “Інструкції Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР” від 5 лютого 1944 р. уповноваженим Ради. Крім того, на місцеві органи влади перекладалися ті обов'язки, які згідно з вказівками “Інструкції”, входили до компетенції уповноважених. Зокрема, на районні та міські виконкоми покладався аналіз скарг віруючих і духовенства на дії представників місцевих органів, збір даних про патріотичну діяльність священнослужителів. Внаслідок того, що уповноважені самі недостатньо з'ясували основні положення законодавства про культу та “Інструкції”, вони давали місцевим органам влади рекомендації, які суперечили прийнятим юридичним нормативам. Так, деякі уповноважені вимагали від райвиконкомів даних про кількість задоволених та відхилених клопотань про відкриття храмів, незважаючи на те, що згідно постанови від 28 листопада 1943 р. РВК не мали на це права. В деяких місцях районне керівництво дозволяло віруючим відкривати храми, закриті вищими інстанціями, допускати до Богослужіння священників без довідки уповноваженого про їх реєстрацію. Щоб подолати різнобій у трактуванні наявних законів, Карпов пропонував уповноваженим у контактах з місцевими властями керуватися наступними положеннями.

Міськ- і райвиконкоми після отримання заяви від віруючих не ухвалюють рішення по ній, а діють таким чином: а) з'ясовують, чи дійсно заявники

відбивають настрої групи віруючих, чи діють від себе особисто; б) встановлюють назву церкви, про яку йдеться в клопотанні, її стан, матеріал, з якого вона збудована і якого ремонту потребує, а також як це приміщення використовувалося до того часу; в) інформують про те, коли і ким дана церква була закрита; г) вказують кількість храмів, що функціонували в даному районі чи місті, та відстань до найближчої культової споруди.

Не пізніше як через 10 днів після надходження заяви чи доручення уповноваженого про здійснення вказаної перевірки, всі матеріали з її результатами направлялися до республіканського уряду, облвиконкому для розгляду. Райта міськвиконкомам категорично заборонялося до остаточного вирішення питання вищими органами в тій чи іншій формі повідомляти віруючим про те, що їх клопотання про відкриття церкви буде задоволено чи підлягатиме відхиленню, домовлятися з віруючими про ремонт церковної споруди і дозволяти його робити, а також вимагати від віруючих виплати податків і страхових платежів, що рахувалися за церквою.

До вирішення питання про відкриття церкви в прийнятому постановою № 1325 порядку райвиконкоми та міськвиконкоми не мали права дозволяти в церковних приміщеннях проведення разових Богослужінь та інших релігійних обрядів, скликання організаційних зборів віруючих, здійснення виборів виконавчих органів релігійних товариств і т. ін.

Не пізніше семи днів після одержання від РНК республіки, облвиконкому прийнятого урядом СРСР рішення Ради у справах РПЦ при РНК СРСР про відкриття церкви райвиконком чи міськвиконком мав відрядити свого представника (чи зобов'язати сільраду) з метою укладання договору з віруючими і передачі їм молитовної споруди і культового майна. Договір потрібно було укласти у двох примірниках, причому його мали підписати не менше 20 віруючих даної громади, так само як інвентарний опис отриманого культового майна. Один примірник договору та інвентарного опису передавався уповноваженому Ради, другий – релігійній громаді, яка несла відповідальність за збереження і належний стан молитовної споруди та культового майна. Таким чином, віруючі не могли придбати у власність ні храму, ні предметів культового призначення, а лише володіли ними безстроково і безплатно. Якщо церковна споруда стояла на обліку як історичний чи архітектурний пам'ятник, то при укладанні договору та передачі її віруючим мав бути присутній представник органів наркомату освіти чи головний архітектор міста. В цьому випадку договір складався у трьох екземплярах, один з яких передавався цьому представнику. Ніякої особливої плати за передачу віруючим молитовного будинку і культового майна не брали.

Надання віруючим молитовного приміщення в муніципалізованому чи приватному будинку допускалося лише на умовах оренди та після одержання дозволу на відкриття в даній місцевості церкви.

Злам недіючих храмів місцева влада могла здійснювати лише після клопотання перед РНК республіки облвиконкомом та після узгодження ними цього питання з Радою у справах РПЦ при РНК СРСР. Виняток становили випадки, коли споруда загрожувала безпеці людей.

Війна загострила проблему забезпечення храмів священнослужителями: багато релігійних громад залишилися без пастирів. У листі Г.Карпова подібна ситуація дістала наступне трактування. Якщо протягом року в церкві з будь-яких причин не проводилося Богослужіння, поновлення молитовних зіб-

рань у ній ставало можливим лише після виконання всієї процедури, передбаченої для відкриття культових споруд. Податок з будівель, земельна рента і страхові платежі стягувалися лише з тих церков, які в списках уповноважених Ради значилися як діючі.

Торкаючись компетенції місцевої влади, Г.Карпов підкреслював, що райта міськвиконкоми повинні були наглядати за тим, щоб релігійні громади (приходи), їх виконавчі органи і духовенство не починали своєї діяльності до отримання від уповноваженого Ради довідки про їх реєстрацію. Це правило не поширювалося на ті релігійні громади, які були зареєстровані до видання Радою у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР “Інструкції” для уповноважених. У тих випадках, коли місцеві владні структури виявлять з боку релігійних громад і духовенства порушення діючого законодавства про релігійні об’єднання, вони повинні негайно повідомити про це уповноваженому Ради і до його вказівок не застосовувати щодо таких громад і священнослужителів жодних санкцій.

Насамкінець Г.Карпов застерігав, що “Інструкція” для уповноважених від 5 лютого 1944 р. є конфіденційною, призначеною для службового користування, тому знайомити з її змістом віруючих і духовенство заборонялось⁶. Отже, практика, звична для спецорганів, з перших днів існування Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів впроваджувалась у їх діяльність. Лист голови РС РПЦ конкретизував і диференціював функції уповноважених та компетенцію органів місцевої влади, він мав на меті домогтися уникнення паралелізму й дублювання в їх роботі з віруючими. Однак, як часто це траплялося в радянській державі, від нормативних актів до їх послідовного і неухильного втілення в життя була “дистанція величезного розміру”.

Як і решта урядових рішень, постанова “обростала” коментарями, циркулярами, що мали в цілому обмежувальний характер й утискували інтереси церкви. Так, у листі члена Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР М.Тагієва до уповноваженого РСРК при РНК УРСР П.Вільхового (29 серпня 1947 р.) містилося пояснення: “Клопотання віруючих про відкриття молитовного будинку може розглядатися Радою, якщо є вільна споруда молитовного будинку та інша придатна вільна будівля (націоналізована чи муніципалізована). І лише у виключних випадках у тих місцях, де чисельність віруючих настільки значна, що відкриття молитовного будинку викликане крайньою необхідністю й політичною доцільністю, віруючі можуть орендувати приватний будинок за дотримання таких умов:

а) якщо цей будинок цілком вільний від будь-яких мешканців як всередині орендованої споруди, так і у дворі;

б) якщо поруч з орендованим будинком немає шкіл, дитячих садків (будинків), чи інших культурно-освітніх установ;

в) якщо орендований будинок за технічними характеристиками цілком придатний для проведення в ньому молитовних зібрань”⁷.

З вигнанням окупантів з території України гостро постали питання статусу та юридичного оформлення рухомого і нерухомого майна. Значною мірою це стосувалося і церкви, оскільки одні й ті ж споруди, які до 20–30-х років належали віруючим як храми, були більшовиками конфісковані, переобладнанні на будівлі культурного, освітнього і господарського призначення, а в роки окупації поверталися віруючим. З метою впорядкування цих питань союзний уряд видав постанову від 17 квітня 1943 р. “Про порядок обліку та ви-

користання націоналізованого, безнаглядного і безгосподарського майна”. Згідно з постановою таке майно передавалося фінансовим органам для реалізації через торгівельну мережу. 17 червня 1944 р. Г.Карпов надіслав листа В.Молотову, сигналізуючи про те, що релігійні громади не в змозі придбати найнеобхідніших культових предметів і пропонував змінити редакцію “Положення” таким чином, щоб з дозволу місцевих властей культове майно передавалося найближчим релігійним громадам⁸. Як це не дивно, тоді ж, у червні 1944 р. заступник голови уряду підписав відповідне розпорядження, що 30 червня набуло вигляду постанови РНК № 801. Цим документом стаття 5 доповнена пунктом „і” наступного змісту: „і” предмети релігійного культу (ікони, хрести, лампади і т.д.) передаються безкоштовно релігійним громадам (приходам) для використання в церкві чи молитовному будинку і вносяться в інвентарний опис культового майна”.

У відповідності з § 28 Інструкції Наркомату фінансів СРСР від 31 травня 1945 р. № 311 “По застосуванню положення про порядок обліку використання націоналізованого, конфіскованого, безнаглядного і безгосподарського майна” пункт „і” доповнювався другим абзацом:

“Предмети релігійного культу (ікони, хрести, лампади і т.д.) передаються за описом безкоштовно найближчій громаді (приходу) відповідного культу для використання в церкві чи молитовному будинку. Передача предметів релігійного культу оформлюється складанням акту в необхідній кількості екземплярів, зі вказівкою в ньому, що прийняті релігійною громадою (приходом) предмети обов’язково повинні бути занесені в інвентарний опис культового майна. Акт підписується представниками фінансового відділу та релігійної громади, що прийняла предмети релігійного культу”⁹.

Наведений документ доповнювався постановою РНК СРСР № 1402 від 2 червня 1945 р., в якій, зокрема, вказувалося, що культове майно, вивезене окупантами і повертнене в Україну, мало безкоштовно передаватися церквам України¹⁰.

1 грудня 1944 р. уряд видав постанову № 1649–486 с про звільнення приміщень державних і громадських установ (школи, клуби, дитячі та лікувальні установи і т. ін.), зайнятих у роки окупації релігійними громадами¹¹. Прихожанам надавався час для пошуку іншого приміщення, яке вони могли або орендувати, або одержати від держави безкоштовно, що, враховуючи стан спустошених війною міст і сіл України, було проблематичним. Причому згідно статті 154 Цивільного кодексу РРФСР та узгодженого з ним Цивільного кодексу УРСР термін майнового найму не повинен був перевищувати 12 років. Укладання безстрокових орендних договорів заборонялось. Якщо орендний договір укладався без вказівки на термін, він міг бути розірваний будь-якою стороною за умови попередження за місяць іншою стороною. У випадку відмови однієї зі сторін розірвати договір справу вирішував народний суд. Постановою передбачалося, що, коли колгосп здав в оренду релігійній громаді приміщення замість будинку, вилученого в неї під клуб, то вимога про виселення з орендного приміщення може бути висунута лише після того, як віруючим буде запропонована інша споруда для храму¹².

Передача прихожанам замість церковної будівлі, що знаходилася в її користуванні, іншої, більшої за розмірами споруди, яка вимагала відновлювального ремонту, потребувала дозволу Ради у справах РПЦ при РНК СРСР.

У відповідності зі ст. 4 постанови відновлення напівзруйнованого храму

чи його переобладнання для господарсько-культурних цілей також потребувало санкції РС РПЦ¹³. Навіть Раднарком України міг використати колишні культові споруди як народногосподарські чи культосвітні (якщо передбачалося їх істотне переобладнання, добудова тощо) лише після узгодження з РС РПЦ¹⁴.

Згідно зі ст.5 постанови злам або розбирання церковних споруд допускалися за дозволом облвиконкому у виключних випадках (при загрозі обвалу тощо) за наявності технічного акту і висновку уповноваженого Ради. У вказаному порядку вирішувалося також питання про розбирання напівзруйнованої церковної будівлі, якщо технічним актом встановлена недоцільність його відновлення. В документі вказувалося: придатний для будівництва матеріал з колишніх церковних будівель, які підлягали розбиранню, доцільно передавати церковній раді, якщо вона потребує його для ремонту своєї культової споруди.

Постанова дозволяла релігійним громадам купувати транспортні засоби. З метою уникнення непорозумінь щодо статусу церковних сторожок у постанові підкреслювалося, що сторожки для храмів передавалися у безплатне і безстрокове користування релігійним громадам. Коли ж храму не було, а церковна сторожка входила до муніципального фонду, то вона передавалася віруючим на умовах оренди. Розмір погосту, тобто ділянки землі, обмеженої церковною огорожею, на той час не регламентувався¹⁵.

В роки окупації під культові приміщення були пристосовані здебільшого клуби і школи, адже у сільській місцевості інших споруд громадського користування було дуже мало. Багато з них у 20–30-ті роки було відібрано у церкви і переобладнано під культосвітні заклади. У 1941–1942 рр. віруючі повертали собі те, що їм колись належало. Однак у радянських властей були плани щодо цих приміщень. Відновлення навчального процесу в початкових і середніх школах за умов катастрофічного браку приміщень вимагало кардинальних рішень. На будівництво нових шкіл у держави не вистачало коштів, тому вирішено було потіснити віруючих. Постанова РНК СРСР № 586 від 16 квітня 1945 р. по суті дублювала грудневу постанову 1944 р. № 1643-486 с., однак торкалася лише питань, пов'язаних зі шкільними приміщеннями. Документ давав вказівки головам виконавчих комітетів про порядок вилучення з користування релігійних громад тих споруд, в яких містилися освітні установи¹⁶.

Уряд потурбувався про те, щоб зміст постанови став зрозумілим для тих, від кого залежало прийняття рішень. Про це йшлося під час нарад голів райвиконкомів та облвиконкомів, а також у ході індивідуальних бесід уповноважених обох Рад з обласними та районними керівними працівниками¹⁷.

Війна жорстоко обійшлася з культовими спорудами: сотні храмів різних конфесій були знесені з лиця землі, або зруйновані настільки, що не підлягали відбудові. У виключних випадках, коли віруючі проживали великою компактною групою, а поблизу не було жодної церкви і приміщення, яке могло бути використане для Богослужіння, влада дозволяла будівництво нових храмів. Однак одержання дозволу на будівництво церкви обставлялося такою кількістю бюрократичних рогадок, що далеко не кожній громаді вистачало терпіння і сил довести задуману справу до кінця. Спеціальних законодавчих актів, які б регламентували дану ситуацію, нам віднайти не вдалося (можливо таких і не було у зв'язку з унікальністю подібних випадків, адже питань, пов'язаних із заявами віруючих на будівництво храмів, було порівняно небагато і представники державних органів апелювали до вже існуючого законодавства). Так,

20 серпня 1945 р. П.Ходченко давав рекомендації уповноваженому РС РПЦ при Волинському облвиконкомі в такому ключі: “Справу дозволу, кожна зокрема, слід добре обмірковувати у відповідності з постановою РНК СРСР від 28 листопада 1943 р. № 1325 і висновки свої ставити на розгляд ОВК. Якщо відмовляється заявникам, то копія рішення ОВК надсилається Раді до відома, а заявники повідомляються, що заява їх відхилена; коли ж складається все так, що треба дозволити церкву будувати, тоді записується в постанові лише думка облвиконкому з цього приводу, яка направляється Раді, а заявникам поки що нічого не повідомляється. Коли вже одержите відповідь-дозвіл Ради на будівлення нової церкви, тоді це доводите до відома заявників і роз’яснюєте їм, що вони мусять одержати від сільради довідку про відведення ділянки землі під церкву та скласти план на будівлю і це представити на затвердження облвиконкому. Тільки після цього можна взятися за будівництво нової церкви”¹⁸.

Оскільки ж вільної землі практично не існувало, віруючим доводилося долати ще одну високу перешкоду на отримання ділянки для забудови. З цього приводу Г.Карпов 21 листопада 1946 р. писав голові Ради у справах колгоспів при РНК Г.В.Петрову, що коли клопотання віруючих про будівництво храмів підлягає задоволенню, а вільної землі немає (вона передана за державним актом у вічне користування колгоспу), слід керуватися постановою РНК СРСР від 2 червня 1938 р. “Про порядок вилучення землі у колгоспів для державних потреб”. Згідно з цим документом дозвіл на вилучення земельних ділянок від колгоспів може дати лише союзний уряд у відповідь на клопотання республіканського уряду, або облвиконкому та при наявності згоди на це колгоспу¹⁹. Цілком очевидно, що за таких умов залишалися можливості для диктату з боку місцевої радянсько-господарської номенклатури щодо віруючих, ущемлення їх інтересів.

Частина храмів, які передавалися у користування релігійним громадам, мала статус пам’ятників історії та архітектури. Постанова Раднаркому СРСР № 715 від 8 квітня 1945 р. “Про заходи по збереженню та реставрації пам’ятників архітектури у Володимирській області” встановлювала єдиний порядок використання всіх без винятку пам’ятників архітектури на підставі охоронно-орендних договорів, включаючи умови орендної плати. В ході укладання договору в присутності представника обласного відділу у справах архітектури до цього документа можна було вносити пункт про реставраційно-ремонтні роботи в будівлях-пам’ятниках за рахунок орендаря²⁰. Таким чином, держава, перекладаючи витрати на відновлення історико-архітектурних пам’яток на віруючих (коштів бюджету на це в той час не було), опосередковано сприяла їх збереженню для нащадків та охорону від подальшого руйнування.

Церковні споруди страхувалися на загальних підставах. Наприклад, при страховій сумі в 300 000 крб., якою було оцінено храм у с.Свистунівка Нижньо-Дуванського району Ворошиловградської області, приход виплачував 0,85% цієї суми в якості страхового внеску²¹. Але в цьому питанні існували “вузькі місця”, що долалися шляхом створення нових інструкцій та розпоряджень. Так, 3 червня 1944 р. управління податків і зборів НКФ СРСР надіслало наркомфінам союзних республік, обласним фінвідділам циркулярного листа “Про податок з будівель, земельну ренту і страхові платежі за церковні споруди”. В ньому йшлося про те, що з місць надходять заяви віруючих про вигоди до них з боку властей щодо виплати податків з будівель, земельної ренти і страхових платежів за церковні споруди, які за відсутності служителів

культу чи внаслідок інших причин не використовуються ними протягом кількох років.

Наркомфін наголошував, що вказані платежі можна утримувати лише з тих церков, які за списками уповноважених Ради при РНК республік та облвиконкомах значаться як діючі храми²².

Релігійна громада до 1945 р. не мала права юридичної особи, тому не могла здійснювати акти купівлі-продажу. Для придбання приміщення, що призначалося під храм, акт купівлі провадив один з членів приходу, а потім передавав його громаді в оренду. З цього приводу юрисконсульт Ради у справах РПЦ В.Покровський на запит уповноваженого РС РПЦ при Херсонському облвиконкомі Салміна у березні 1945 р. відповідав: “Якщо угода про купівлю будинку під церкву зареєстрована на ім’я церковного приходу, то відкритий в цьому приміщенні молитовний будинок є націоналізованим і на передачу його в користування приходу повинен бути укладений типовий договір. Якщо ж будинок куплений на ім’я кого-небудь з прихожан, то приходська громада може користуватися ним тільки на підставі орендної угоди з власником будинку”. Отже, з наведеного видно, що в той час приміщення для культових потреб мала право купувати також безпосередньо релігійна громада²³. Однак на практиці це було не так.

Лише 22 серпня 1945 р. постановою уряду СРСР було дозволено придбання будівель релігійним громадам. До того часу угоди про купівлю-продаж приміщень виконавчими органами приходів визнавалися недійсними²⁴. Зрозуміло, що ці неузгодженості породжували непорозуміння і скарги, адже навіть юрисконсульт Ради висловлював думки, що суперечили діючому законодавству.

Існує ще одне підтвердження того, що з початку 1945 р. релігійні громади діяли як юридичні особи. Так, 26 березня уповноважений РС РПЦ при Ровенському облвиконкомі Головатов отримав листа від свого керівництва, в якому, зокрема, вказувалося, що “... у відповідності з інструкцією Ради у справах РПЦ при РНК СРСР від 5.ІІ.1944 р. виконавчі та управлінські органи релігійних об’єднань можуть користуватися штампами, печатками і бланками з позначенням свого найменування виключно лише з питань церковного характеру.

Стосовно випадків відмови видання дозволу місцевими органами НКВС Вам слід з’ясувати на місці причини відмови і потім особисто вирішити це в НКВС УРСР”²⁵.

У свою чергу, Головне управління міліції НКВС видало директивного листа № 29/с-2191 від 27 квітня 1945 р., згідно якого кожен служитель культу й релігійна громада, що зареєструвалися, на подання уповноваженого при облвиконкомі діставали право на користування власними штампами і печатками²⁶.

В останні воєнні та перші повоєнні роки з’явилася велика кількість рішень різних державних органів, що торкалися духовенства. Однак в результаті власної некомпетенції, а може і внаслідок обстановки загальної таємничості, яка охоплювала й ті галузі суспільного життя, що цього зовсім не потребували, уповноважені РС РПЦ і РСРК були погано обізнані з тим, що робити, коли священнослужителі отримували повістки про мобілізацію до збройних сил. 2 березня 1945 р. П.Вільховий на запит Ровенського облвиконкому відповів: “До вирішення урядом питання про відстрочку служителям релігійних культів необхідно домовитися з облвійськкоматом про надання місячної відстрочки від призову до армії пресвітера релігійної громади м.Ровно

Максютінському Михайлові”²⁷. Виходить, що уповноважений РСРК при РНК УРСР навіть не підозрював про існування постанови Комісії при Раднаркомі СРСР по звільненню та відстрочках від призову по мобілізації (3 листопада 1944 р., № 213), згідно якої від військової служби звільнялися лише священнослужителі, що мали ієрейський або дияконський сан. Саме виходячи з цього, Г.Карпов таким чином відповів на запит патріаршого екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького Іоанна щодо послухників Почаївської Лаври: “Рада у справах РПЦ при РНК СРСР позбавлена можливості порушити клопотання про звільнення від призову на військову службу послухників Почаївської Лаври. У випадку призову на військову службу вказаних у Вашому списку осіб Лавра має можливість замінити їх іншими найманими робітниками і службовцями”²⁸.

17 березня 1945 р. Карпов і Покровський роз’яснювали Ходченку, що порядок звільнення від мобілізації до РСЧА священників та дияконів залишається таким, яким його встановлено ухвалою Комісії по звільненню та відстрочках № 213, тобто на підставі довідок уповноважених РС РПЦ і РСРК. У листі наголошувалося, що в директиві мобілізаційного управління Головупроформу № 3414661 мова йде не про священників та дияконів, а про решту церковнослужителів (псаломщиків, причетників та ін.) Карпов і Покровський обіцяли, що згідно їх домовленості з Мобілізаційним управлінням воєнкому Києва буде дано відповідну вказівку²⁹. Очевидно і такі посадові особи як військовий комісар столиці губилися, коли справа доходила до мобілізації священно- і церковнослужителів.

В умовах воєнного часу звичними стали мобілізація цивільного населення на заготівлю палива, ремонт доріг, мостів, для виконання наряду в якості сільських виконавців, а також залучення приватної тягової сили для різних перевезень і робіт. Уповноважені РС РПЦ і РСРК часто запитували у своїх керівників про те, яким чином подібна практика стосується духовенства. На один з таких запитів заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР Катунін у березні 1945 р. відповідав, що служителі релігійних культів (рукопокладені) підлягають звільненню від мобілізації по заготівлі дров, а також не можуть призначатися сільськими виконавцями. “Щодо транспорту, яким відають громади, – пояснював Катунін, – то він може бути використаний для виконання робіт нарівні з транспортом приватновласницького сектора даного району”³⁰.

Урядовим розпорядженням № 17350-р від 24 серпня 1944 р., підписаним В.Молотовим, Московській патріархії, єпархіальним управлінням і церковним приходом дозволялося відкривати поточні рахунки у Держбанку СРСР для зберігання коштів³¹. Втім, ця поступка зовсім не гарантувала віруючим фінансово-господарської незалежності від держави. Зовнішні атрибути економічної суверенності обумовлювалися цілою низкою обмежень. Ось лише один приклад. У звіті за II квартал 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при Харківському облвиконкомі Сніжко повідомляв, що “в ряді релігійних громад прибутково-витратні книги, документи на грошові операції, інвентарні книги велись у відповідності з усіма вимогами. Разом з тим з’явилася практика призначення певного місячного громадського утримання священника у зв’язку з недостатніми надходженнями від звичайних треб, які той отримував. Крім того, громади брали на себе ще й виплату податків, що було вже порушенням

законодавства”³². Катунін так відреагував на цю інформацію: “За релігійними громадами зберігається право витрачати грошові та матеріальні засоби, які до них надходять, на власний розсуд, однак за умови, якщо ці суми і засоби реалізуються на молитовні потреби чи діяльність церкви в цілому. Таким чином, релігійні громади можуть розпоряджатися коштами, що надходять від віруючих також на утримання служителів релігійного культу.

Релігійні громади не можуть витрачати не за призначенням суми, які надійшли до них цільовим призначенням: на оборону країни, для поранених, сиріт і т.п. Ці кошти мають бути використані за призначенням”. Катунін писав, що вказівка Сніжка не витрачати церковних коштів на утримання причту – невірна³³.

23 січня 1946 р. союзний уряд видав постанову № 232–101 с., згідно пункту 7 якої релігійним товариствам дозволялося відкривати поточні рахунки в Держбанку та його відділеннях. Однак тепер мова йшла тільки про зареєстровані релігійні громади, хоча, наприклад, для Закарпатської області робилися деякі виключення у зв’язку зі “специфікою” регіону³⁴.

Різними державними органами була прийнята ще ціла низка рішень, які стосувались оподаткування духовенства. В кінці війни податки на духовенство регулювалися циркулярним листом Наркомфіну СРСР № 198 від 17 квітня 1944 р. та листом начальника управління податків і зборів НКФ УРСР № 9–35 від 26 квітня 1944 р. У відповідності з цими документами оподаткування не охоплювало пресвітерів малих конфесій, які за здійснення релігійних потреб не брали грошей і натуральних пожертвувань³⁵. Оподаткування служителів релігійних культів та інших осіб, які отримували прибутки від релігійних товариств, здійснювалося на загальних підставах, передбачених статтею 19 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. “Про прибутковий податок з населення”. Для нарахування податку враховувався весь прибуток, отримуваний служителями культів за здійснення релігійних обрядів і потреб незалежно від того, з якого джерела вони одержують цей прибуток – від єпархії, приходу чи безпосередньо від віруючих. У служителів культів, що отримують від єпархії та приходу за виконання релігійних обрядів і потреб щомісячне постійне утримання, якщо, крім утримання, вони не мали інших прибутків від виконання функцій священика, оподаткований прибуток визначався в сумі одержуваного ними постійного утримання. До оподаткованого прибутку служителів культу включалися і суми, що видавалися їм з кас релігійних товариств і єпархій у вигляді допомоги.

У тих випадках, коли служителі культів за виконання обрядів і потреб отримували від віруючих натуральну оплату, оподаткований прибуток визначався на основі загальної кількості здійснених ними обрядів і потреб та розмірів існуючої в даному чи суміжних приходах середньої грошової плати за виконання окремих функцій священнослужителя.

Випадкові пожертвування продуктами служителям культів з боку віруючих, що не були платою за виконання обрядів і потреб, при визначенні оподаткованого прибутку не враховувалися і податком не обкладалися.

Викладачі духовних шкіл та хористи – співці оподатковувалися згідно розміру заробітної плати за місцем її виплати на однакових підставах з усіма робітниками і службовцями³⁶.

Кидається у вічі, що цей документ включав до сфери оподаткування натуральну плату за виконання духовенством релігійних обрядів і потреб. Це

ставило священників з практичної точки зору в складне становище. Більшість тогочасних приходів були досить бідними і прихожани підтримували своїх пастирів, як могли: хто продуктами харчування, хто якоюсь мануфактурою. Мізерні грошові надходження не дозволяли покрити оподатковані натуральні надходження. Крім того, невизначеність терміну “випадкові пожертвування продуктами” залишали шпарини для довільного їх трактування, а, значить, і оподаткування. Адже фінінспектор міг оцінити їх як відкладену в часі оплату за послуги священника.

9 листопада 1944 р. з’явився інструктивний лист Наркомфіну СРСР № 620 “Про порядок обкладання прибутковим податком викладачів духовних шкіл”, а 17 червня 1946 р. – інструктивний лист Міністерства фінансів СРСР “Про обкладання податками служителів релігійних культів”. Однак всі три згадані документи втратили силу з виходом постанови РМ СРСР від 3 грудня 1946 р. № 2584 “Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів” та однойменного інструктивного листа управління податків і зборів Мінфіну СРСР міністерствам фінансів союзних й автономних республік, крайовим, обласним, повітовим, міським і районним фінансовим відділам.

Постановою передбачалося диференційоване оподаткування служителів релігійних культів: за здійснення релігійних обрядів – у порядку ст. 19 указу президії Верховної Ради “Про прибутковий податок з населення”, а по зарплаті в державних і кооперативних організаціях, від викладацької діяльності в духовних школах та роботи в органах управління релігійних товариств – у порядку ст. 5 цього Указу на однакових підставах з усіма робітниками і службовцями.

Фіноргани зобов’язувалися залучити духовенство сільської місцевості до участі в самообкладанні в порядку пункту “2” статті 7 постанови ЦВК і РНК СРСР від 11 вересня 1937 р. “Про самооподаткування населення” в розмірі 150 крб.

Дане положення постанови 1937 р., підтверджене спеціальним рішенням Наркомфіну СРСР 23 лютого 1944 р. і постановою уряду 3 грудня 1946 р., викликало тривалу дискусію між представниками РС РПЦ, РСРК, з одного боку, та урядовцями, з іншого. В листі від 7 травня 1946 р. за № 2528 Міністерство фінансів СРСР повідомляло до Ради у справах РПЦ, що служителі релігійних культів повинні залучатися до участі в самооподаткуванні в порядку, вказаному постановою 1937 р., тобто нарівні з одноосібними селянськими господарствами, які мали нетрудові доходи від купівлі-продажу та від найму робочої сили, в тому числі з куркульськими господарствами, а також особами, що мали нетрудові прибутки й обкладалися прибутковим податком по III категорії.

Аналогічне роз’яснення щодо самооподаткування духовенства Міністерство фінансів дало 3 травня 1946 р. (№ 2528). Рада у справах РПЦ вважала це роз’яснення таким, що не відповідало діючому законодавству у зв’язку з наступними міркуваннями.

До прийняття Конституції 1936 р., тобто в той час, коли служителі релігійних культів були позбавлені виборчих прав і коли згідно зі статтею 19 Положення про прибутковий податок з приватних осіб, затвердженого ЦВК і РНК СРСР 17 червня 1934 р., вони були віднесені до осіб, яких залучали до самооподаткування в порядку, встановленому пунктом „г” урядової постанови 11 вересня 1937 р., це було правильним. З прийняттям сталінської Конституції правове становище духовенства змінилося: стаття 155 Основного закону надала їм виборчі права. Протягом 1943–1945 рр. на розвиток статті 124 Конституції, що встановлювала свободу відправлення релігійних обрядів, уряд СРСР

видав ряд постанов, за якими релігійні громади отримали деякі права юридичної особи. За цих умов, вважало керівництво Ради у справах РПЦ, відносити отримувані духовенством прибутки від їх роботи в церкві до нетрудових є неправильним. Природним вважала Рада протест священнослужителів проти того, що їх прирівнювали до “позбавленців” та нетрудових категорій населення.

З відміною після утворення нової Конституції “Положення про прибутковий податок з приватних осіб” (17 червня 1934 р.) відпали підстави для застосування щодо служителів культу порядку самообкладання, встановленого пунктом „г” статті 7 постанови від 11 вересня 1937 р., оскільки ні закон про прибутковий податок з населення, прийнятий 4 квітня 1940 р., ні указ президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. “Про прибутковий податок з населення”, не містять будь-яких вказівок про те, що прибутки служителів культу належать до нетрудових. А за роз’ясненням Наркомфіну СРСР від 17 квітня 1944 р. № 198 вони обкладаються прибутковим податком по статті 19 указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р., тобто нарівні з некооперованими кустарями та іншими особами, які мали трудові прибутки не за наймом. Тому і до самооподаткування служителів релігійних культів повинні залучатися в порядку пункту „б” ст. 7 постанови ЦВК і РНК СРСР від 11 вересня 1937 р., тобто нарівні з одноосібними селянськими господарствами, що не мали польового посіву і робочої худоби, а також з некооперованими кустарями і ремісниками та іншими особами, які не мали трудових прибутків не за наймом.

З огляду на викладені міркування Рада у справах РПЦ просила Мінфін переглянути порядок залучення служителів релігійних культів до самооподаткування і повідомити про наслідки³⁷.

Ченців і черниць монастирів різних віросповідань, які дали обітницю безшлюбного життя, податками на холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР не обкладали.

Громадяни, які мали прибутки від здійснення релігійних обрядів, але не були служителями релігійних культів, обкладалися прибутковим податком у порядку статті 19 Указу про цей податок, а по інших прибутках – відповідно прибутковим чи сільськогосподарським податком на загальних підставах з іншими громадянами.

Члени виконавчих органів громад (церковних рад), які мали прибутки від релігійних товариств, оподатковувались у відповідності зі ст. 19 указу. Співців церковних хорів, регентів та органістів обкладали податком за винагороди, які вони отримували від релігійних об’єднань, по місцю їх виплати за ставками, встановленими ст. 5 Указу. До грудня 1944 р. співці хорів обкладалися податком як службовці. Згідно розпорядження НКФ СРСР від 17 квітня 1944 р. у Харкові фіноргани почали оподатковувати їх за новою системою. Це викликало переполох серед хористів, оскільки частина з них працювала за сумісництвом. Доходило до прогнозів, що в церковних хорах за такої ситуації співати буде нікому. Однак невдовзі пристрасті вляглися і претензії до райфінвідділів міста припинились³⁸.

Особи, які працювали за наймом у релігійних товариствах, духовних школах, свічкових заводах та інших підприємствах при єпархіальних управліннях (бухгалтери, сторожі та ін.), оподатковувались в порядку ст. 5 указу нарівні з усіма робітниками та службовцями³⁹.

Інструктивний лист управління податків та зборів Мінфіну деталізував

основні положення урядової постанови. У ньому, зокрема, відзначалося, що, коли заробітки служителів культів від роботи за наймом у державних і кооперативних організаціях, викладацької діяльності в духовних школах і роботи в органах управління релігійних об'єднань (управлінні патріархії, єпархіальних управліннях Православної церкви, органах управління інших релігійних культів) до видання постанови РМ СРСР від 3 грудня 1946 р. “обкладалися рай(міськ) фінвідділами, перерахунок податку по фактичному прибутку здійснюється рай(міськ)-фінвідділами на загальних підставах”. Саме ці перерахунки викликали згодом чимало нарікань з боку духовенства, невдоволеного податковою системою, додали роботи як фінорганам, так і обласним уповноваженим РС РПЦ і РСРК, до яких полинули скарги священників і релігійних громад. Невдоволення ґрунтувалося ще й на тому, що, згідно законодавства, служителі культів, які мали будівлі та власне господарство (і в міській, і в сільській місцевості), обкладалися сукупним податком, що враховував доходи від власних будівель та господарства, а також від виконання релігійних обрядів.

У листі зазначалося, що оподаткуванню не підлягали грошова допомога священнослужителям, одержувана ними з церковних кас за рішенням органів управління релігійних громад, а також підзвітні суми, видані для роз'їздів, на представницькі цілі, канцелярські, поштово-телеграфні та інші службові витрати.

Інструктивний лист рекомендував місцевим фінорганам перевіряти декларацію про прибутки духовенства шляхом опиту самих служителів культів про кількість здійснених ними обрядів і розмір отриманої винагороди. При цьому пропонувалося враховувати можливі зміни в розмірах прибутку в різні пори року, а також думку членів церковної ради та віруючих. Однак у випадку розходження цієї інформації з даними, наведеними в декларації, причини розходжень слід було з'ясовувати з самим платником.

На той час ведення прибутково-витратних книг у приходах ще не було юридично обов'язковим, але там, де вони велися систематично і правильно, книги могли бути підставою для перевірки декларації настоятеля і священнослужителів. Мінфін СРСР зобов'язував республіканські міністерства, обласні фінвідділи та фінвідділи міст республіканського підпорядкування встановити зв'язок з уповноваженими Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів на місцях, систематично одержувати у них інформацію про служителів культів (як зареєстрованих так і незареєстрованих) і повідомляти ці дані рай(міськ)-фінвідділам, вимагаючи від них перевірки того, чи всі священнослужителі, що мають прибутки від здійснення релігійних обрядів, охоплені оподаткуванням. За наявності в уповноважених РС РПЦ і РСРК будь-яких матеріалів про розміри прибутків окремих служителів культів, вони повинні використовуватися для визначення оподаткованого прибутку⁴⁰.

Таким чином, інструктивний лист також залишав місце для суб'єктивних рішень, оскільки за відсутності інших джерел інформації місцеві фіноргани при визначенні розміру доходів духовенства покладалися на свідчення самих платників, членів виконавчих органів приходу чи віруючих.

Особи, що працювали в державних чи громадських організаціях, або ж були членами колгоспів, і в той же час здійснювали Богослужіння й релігійні обряди, визнавалися служителями культу незалежно від того, за плату чи безплатно вони їх виконували. У зв'язку з цим вони підлягали самообкладанню в розмірі 150 крб. згідно постанови РМ СРСР від 3 грудня 1946 р. № 2584. Саме таке роз'яснення давала РСРК уповноваженому при РМ УРСР П.Вільховому

15 лютого 1947 р.⁴¹

За діючим законодавством здійснення релігійних обрядів і треб вдома у віруючих, якщо вони не мали характеру громадського Богослужіння, не регламентувалося. З цього приводу заступник голови РС РПЦ Белишев і юрисконсульт Покровський 12 червня 1945 р. давали роз'яснення Наркомату фінансів у тому плані, що для здійснення такого роду обрядів і треб не потрібний був спеціальний дозвіл. Тому здійснення релігійних обрядів і треб вдома у віруючих на їх запрошення особою, що не мала священницького сану, не можна розглядати як заборонену діяльність і на цій підставі звільняти отримвані від цієї діяльності прибутки від оподаткування. Боротьба з подібними явищами, наголошувалося у листі, повинна вестися не державними органами, а Московською патріархією та єпархіальними управліннями.

По-іншому стояло питання з так званими священниками-самозванцями, тобто особами, що видавали себе за священнослужителів, а в дійсності духовного сану не мали. Вони підлягали притягненню до відповідальності за присвоєння звання священника й обман віруючих, а отримані ними від здійснення релігійних обрядів і треб прибутки конфісковувались, а не оподатковувались⁴².

10 червня з'явилася інструкція № 346 Наркомфіну "Про сільськогосподарський податок". Цікаво, що даючи відповідь на запит уповноваженого РС РПЦ при Волинському облвиконкомі Діденку з приводу сільськогосподарського податку (вересень 1945 р.), юрисконсульт Ради Покровський не згадував про дану інструкцію, а посилався на ст. 19 президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. "Про прибутковий податок з населення", згідно якої служителі культу могли користуватися ділянками, що виділялися за рішенням місцевих земельних органів. При цьому сільськогосподарський податок з них не стягувався⁴³. Нам не вдалося ознайомитися з текстом інструкції Наркомфіну № 346, тому про її зміст можемо говорити опосередковано, спираючись на інші документи. Так, у довідці про оподаткування служителів релігійних культів у західних областях УРСР (1944 р) зустрічаємо графу "Сільськогосподарський податок" для духовенства, що мало господарство у сільській місцевості. За проектом на 1944 р., при доходах від здійснення культових обрядів у розмірі 15 000 крб. на рік та при прибутках від господарства у 4 800 крб. він мав становити 1 016 крб., при відповідних прибутках у 20 000 крб. та 7000 крб. – 1960 крб., при 25 000 крб. і 7 060 крб. – 1 988 крб.⁴⁴

Отже, сільськогосподарський податок зі священнослужителів усе ж стягувався, хоча можна припустити, що охоплював він не всіх, а лише тих, що мали польові посіви і робочу худобу, як це передбачалося постановою про самооподаткування від 11 вересня 1937 р.⁴⁵

Духовенство платило також так званий "культурний збір" – платежі на потреби житлового і культурно-побутового будівництва⁴⁶, а також військовий податок у відповідності з указом Президії Верховної Ради від 29 грудня 1941 р. та інструкцією Наркомфіну СРСР № 833 від 30 грудня 1943 р.⁴⁷

Розміри цих зборів у східних і центральних областях України нам невідомі, хоча в документах Наркомфіну вказано, що вони в 10 разів перевищували суми податків у західноукраїнському регіоні⁴⁸. Щодо західних областей УРСР є дані, які містять абсолютні й відносні показники оподаткування, оскільки цим питанням надавалася особлива увага центру.

В 1944 р. податкова політика уряду на території Західної України

формувався на основі указів президії Верховної Ради СРСР від 21 листопада 1941 р. “Про податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР”, від 29 грудня 1941 р. “Про воєнний податок”, від 10 квітня 1942 р. “Про місцеві податки і збори”, “Про державне мито”, а також двох урядових постанов – № 129 від 8 лютого 1944 р. та № 803 від 30 червня 1944 р.⁴⁹

У тих випадках, коли загальна сума прибуткового і воєнного податку на холостяків, одиноких і бездітних перевищувала 75% від зборів, сума воєнного податку відповідно зменшувалась⁵⁰.

Згідно інструкції НКФ СРСР від 4 липня 1944 р. № 25–65 за узгодженням з РНК УРСР встановлювалися такі терміни податкових виплат:

1) по воєнному податку – 15 березня, 15 квітня, 15 червня, 15 жовтня в розмірі 250 крб. для східних областей, 150 крб. – для західних областей і 100 крб. – для Ізмаїльської та Чернівецької областей;

2) по прибутковому податку з населення – 15 березня, 15 травня, 15 серпня, 15 листопада. У західних областях для всіх категорій населення, крім кустарів та ремісників, що використовували найману працю, цей податок був на 25% менший від його розміру в східних областях республіки;⁵¹

3) по податку на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР – 1 квітня, 1 липня, 1 жовтня, 1 грудня з охопленням чоловіків віком від 20 до 50 років та жінок – від 20 до 45 років, які за відсутності дітей мали оплачувати 6% всіх прибутків, маючи одну дитину – 1%, двох дітей – 0,5%, але не нижче ставок: відповідно, – 90, 30 і 15 крб.⁵²;

4) по податку з будівель і земельній ренті з організацій та населення – 20 березня, 20 червня, 20 вересня, 20 грудня.

За існуючими нормативними актами духовенство західного регіону України, до якого 21 жовтня 1944 р. прирівнювалася Ізмаїльська і Дрогобицька області, мало сплачувати за проектом на 1944 р. такі суми⁵³:

За відсутності прибутків від сільського господарства:

Розмір річного прибутку в крб.	Прибутковий податок	Воєнний податок	Всього	% вилучення з прибутку
15000	2560	2560	5120	34,1
20000	3950	3950	7900	39,5
25000	5490	5490	10980	43,9

За наявності сільського господарства у місті:

Розмір річного прибутку в крб.	Прибутковий податок	Воєнний податок	Всього	% вилучення з прибутку
15000	2990	2990	5980	36,0
20000	4650	4650	9300	41,6
25000	6200	6200	12400	45,0

За наявності сільського господарства у селі:

Розмір річного прибутку в крб.	Сільсько- господарський податок	Прибутковий податок	Воєнний податок	Всього	% вилучення з прибутку
15000	1016	2560	2560	6136	30,9
20000	1960	3950	3950	9860	46
25000	1988	5490	5490	12968	40,4

Як бачимо, коливання в рівні оподаткування різних за майновим станом і джерелами категорій духовенства незначне. Наявність господарства, яке давало істотний прибуток, було пов'язане з оплатою досить високого сільсько-господарського податку. В цілому ж податковий прес на священнослужителів тиснув значно сильніше, ніж на представників інших соціальних верств. Для порівняння можна навести розмір оподаткування робітників і службовців, які в 1944 р. з 15 000 крб., отриманих за рік, сплачували прибутковий і воєнний податок у сумі 2 934 крб. (19,6%). Отже, рівень оподаткування духовенства також може служити одним з показників, що ілюструють ставлення держави до церкви у той час.

Розширення законодавчої бази податкової політики спостерігалось і в 1945 р.

На доповнення листа від 24 лютого 1945 р. № 103 “Про проведення в 1945 р. державних і місцевих податків та зборів на території, звільненій від німецької окупації”, Наркомфін СРСР того ж дня видав ще один – “Про проведення державних та місцевих податків і зборів на території Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької областей Української РСР у 1945 р.”. У ньому повідомлялося, що податки і збори на території вказаних областей здійснювалися в 1945 р. на підставі діючого законодавства і постанов РНК СРСР від 8 лютого 1944 р. № 129 “Про проведення в 1944 р. державних та місцевих податків і зборів на територіях, звільнених, та тих, що звільняються від німецької окупації”; від 30 червня 1944 р. № 803 “Про проведення державних та місцевих податків і зборів на звільненій та звільнюваній від німецької окупації території Волинської, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей Української РСР”; від 21 жовтня 1944 р. № 1457 “Про проведення державних та місцевих податків і зборів на звільненій від німецької окупації території Дрогобицької та Ізмаїльської областей Української РСР”; від 20 лютого 1945 р. № 317 “Про проведення в 1945 р. державних та місцевих податків і зборів на території, звільненій від німецької окупації”.

Прибутковий податок нараховувався в 1945 р. у відповідності з інструкцією НКФ СРСР від 18 травня 1943 р. “Про прибутковий податок з населення” зі змінами, внесеними розділом третім листа Наркомфіну № 2565 від 1 липня 1944 р.

Воєнний податок стягувався на підставі інструкції Наркомату фінансів СРСР від 30 грудня 1943 р. № 833 “Про воєнний податок” з наступними вилученнями:

“а) власники приватних торговельних і промислових підприємств, служителі релігійних культів, а також кустарі та ремісники, працюючі з застосуванням найманої праці, підлягають обкладанню прибутковим і воєнним

податками, а у відповідних випадках і податком на холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР по загальній сумі прибутку з усіх джерел як у міських поселеннях, так і в сільських місцевостях.

При цьому загальна річна сума прибуткового і воєнного податку не повинна перевищувати 75% річної суми їх прибутку. У випадку, коли загальна річна сума прибуткового і воєнного податків перевищувала вказаний граничний розмір обкладання, сума воєнного податку відповідно знижується;

б) не працюючі за наймом члени сімей громадян, яких залучали до виплати воєнного податку за прибутками від сільського господарства в міських поселеннях у порядку п.36 інструкції НКФ СРСР від 30 грудня 1943 р. № 833, якщо члени сімей цих громадян не мають інших самостійних джерел прибутку, повинні сплачувати податок у розмірі ставки, встановленої для селянських господарств у суміжних поселеннях;

в) у тих випадках, коли служителі релігійних культів обкладаються воєнним податком за прибутками від виконання релігійних обрядів та від сільського господарства, не працюючі за наймом члени їх сімей, що не мають інших самостійних джерел прибутку, залучаються до сплати воєнного податку за прибутком від сільського господарства: в сільських місцевостях – за ставками, встановленими для колгоспників та одноосібників у суміжних поселеннях. У випадках, вказаних в п.3 Інструкції про воєнний податок, сума нарахованого податку за ставками, встановленими для колгоспників та одноосібників, підвищується на 50%”⁵⁴.

Зміст даного листа свідчив про спрощення процедури нарахування податків для духовенства і членів їх сімей. 29 серпня 1945 р. з’явилася постанова уряду № 2215 “Про порядок обкладання податками монастирів та підприємств при єпархіальних управліннях”. У відповідності з цим документом Наркомфін СРСР одержав дозвіл залучати до оподаткування в порядку статті 19 указу президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. “Про прибутковий податок з населення” прибутки монастирів від наявних у них сільськогосподарських та інших джерел, а також прибутки свічкових заводів та інших підприємств при єпархіальних управліннях. Ченці і черниці, що проживали на території монастирів, від сплати воєнного податку звільнялися. Цією ж постановою республіканським урядом запропоновано згідно статті 2 указу президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1942 р. “Про місцеві податки і збори” звільнити монастирі від виплати податку з будівель і земельної ренти⁵⁵. Та, як показала практика, стягнення платежів за користування землею і будівлями, незважаючи на урядові рішення, продовжувалося.

В цілому ж система оподаткування духовенства відзначалася нестабільністю, мінливістю, складністю, містила суперечливі положення. Все це ускладнювало роботу податкових служб і життя духовенства, яке потерпало від непередуманих рішень і дій державних органів.

Спеціальних законодавчих актів щодо пенсійного забезпечення духовенства в роки війни не було. Воно здійснювалося на загальних підставах, про що мало знали на місцях. Це був той випадок, коли дрібні виконавці та функціонери керувалися не законом, а політичними настроями центру, що традиційно мав антицерковне спрямування. Не вловивши змін, які сталися у стосунках між державою та віруючими, вони за інерцією продовжували утиски духовенства. Навіть обласним і республіканським уповноваженим РС РПЦ та РСРК доводилося звертатися за консультаціями в Москву з цього приводу.

7 грудня 1944 р. член Ради у справах Російської православної церкви І.Іванов на запит П.Ходченка повідомляв, що за Конституцією СРСР церковнослужителі не позбавлені виборчих прав. Тому за ними зберігається право на пенсію, призначену за трудову діяльність, що передувала виконанню обов'язків священнослужителів. Стосовно цієї категорії людей застосовувалося загальне, встановлене для всіх громадян Радянського Союзу соціальне законодавство. При цьому пенсії по старості виплачувалися незалежно від отримуваного заробітку, пенсії по інвалідності – з його урахуванням, тобто в тих випадках, коли заробіток священника і церковнослужителя перевищував попередній заробіток, з якого призначена пенсія, то пенсія по інвалідності не виплачувалася⁵⁶.

Як з'ясувалося, такі підходи не вирішували всіх проблем, що виникали у зв'язку з нарахуванням пенсій духовенству. Навіть юрисконсульт Ради у справах РПЦ А.Покровський змушений був узгоджувати дії цього органу з ВЦРПС. 10 січня 1946 р. він писав до відділу соціального страхування ВЦРПС: “Згідно зі ст. 20 постанови РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. “Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьби зі зловживаннями у цій справі”, пенсіонерам, які продовжують працювати після призначення їм пенсії по старості, ці пенсії повинні їм виплачуватися незалежно від розміру заробітку.

При виплаті вказаної пенсії служителям релігійних культів практика органів соціального забезпечення суперечлива: одні органи (в РРФСР та деяких інших республіках) виплачують служителям культу отримувану ними по старості пенсію за попереднім місцем роботи в церковних організаціях на тій підставі, що у відповідності з Конституцією СРСР служителі релігійного культу користуються виборчими правами і не можуть бути віднесені до нетрудових категорій населення, а інші органи соцзабезу (УРСР), посиляючись на правила, затверджені відділом соціального страхування радянських службовців (ССРС) при Наркоматі праці СРСР № 179 від 23 травня 1929 р. та роз'яснення відділу соціального страхування ВЦРПС № 179 від 10 лютого 1945 р., вважаючи прибутки служителів релігійних культів нетрудовими, лише в тому випадку виплачували їм пенсію по старості, якщо вона разом з отримуваними служителями культу прибутками від роботи у церкві не перевищувала загальної суми заробітку, з якого була нарахована пенсія”. З метою вироблення єдиної точки зору на це питання Покровський просив повідомити йому висновки ВЦРПС⁵⁷. Відповіді профспілкового центру нам віднайти не вдалося, натомість є численні факти, які свідчать, що проблема пенсійного забезпечення незрідка ставала причиною скарг і невдоволення духовенства протягом 1946–1947 років.

Дискримінація священнослужителів місцевими органами спостерігалася і по лінії підвищення ставки плати за житло. Численні звертання духовенства в різні інстанції примусили керівництво Ради у справах РПЦ 13 липня 1945 р. звернутися до Наркомату комунального господарства з роз'ясненням, в якому, зокрема, наголошувалося: “Оскільки у відповідності зі Сталінською Конституцією духовенство в нинішній час користується виборчими правами, то застосовувати до них ставки квартирної плати, встановлені законом від 29 лютого 1928 р. про квартплату для нетрудових елементів, неправильно. До них слід застосовувати загальні ставки, встановлені вказаним законом для

трудового населення”⁵⁸.

Новий курс політичного керівництва країни щодо церкви стимулював розробку і впровадження в життя широкого спектру правових актів, які мали регулювати якісно відмінні порівняно з довоєнним часом взаємини держави та віруючих. Переважаюча їх частина виглядала як поспішна реакція на урядове замовлення і не відзначалася продуманістю і глибиною аналізу ситуації в суспільстві. Звідси – їх часта змінюваність, доповнення і спростування окремих положень попередніх нормативів наступними, суперечливість одночасно існуючих норм, що ставали причиною численних непорозумінь і конфліктів.

Водночас спроби державних інстанцій сконструювати нову архітектоніку стосунків між державою та духовенством і віруючими позитивно позначалися на релігійному житті країни. У всякому разі, стало відомо, до яких урядових рішень можна апелювати в разі явних порушень прав релігійних громад і священнослужителів. Незважаючи на досить тісні юридичні рамки, в яких доводилося жити віруючим та їх пастирям у той час, вони вперше за кілька десятиріч відчували себе якщо не рівноправними громадянами, то не “ворогами народу”. Таким чином, правове оформлення оновлених стосунків між церквою та державою відбивалося позитивно і на громадській думці стосовно віруючих.